

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

УДК 343.988

Джу́жа Олександр Миколайович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, головний науковий співробітник відділу організації науково-дослідної роботи Національної академії внутрішніх справ;

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, професор, проректор Національної академії внутрішніх справ

ГОЛОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ВІКТИМОЛОГІЇ ЯК РОЗДІЛУ КРИМІНОЛОГІЇ ТА НАУКИ ПРО ЖЕРТВУ ЗЛОЧИНУ

Розглянуто основні концепції формування сучасної теорії кримінологічної віктимології. Здійснено історичний аналіз зародження віктимології як науки про жертву злочину, розділу кримінології та самостійної дисципліни. Виокремлено напрями тематики віктимологічних досліджень.

Ключові слова: віктимологія; жертва злочину; еволюція; кримінологія; теорія кримінологічної віктимології.

Загальновідомо, що перші систематизовані знання про жертву злочину було викладено в працях Ф. Вертхама, Г. Гентіга, Г. Елінбергера, Б. Мендельсона та ін. Натомість питання необхідності розвитку віктимології як самостійного наукового напрямку пізніше досліджували послідовники Г. Гентіга –

Р. Гассер, І. Ліпман, Д. Руссель та інші кримінологи. Вони стверджували, що новий напрям сприятиме більш ефективному забезпеченню логічного і міждисциплінарного підходу до традиційної для кримінології теми жертви злочину. Віктимологія мала синтезувати й систематизувати різнопланові дані про потерпілого для більш глибокого та всебічного розуміння причин злочинів і умов, що сприяють їх учиненню [1, с. 7; 2, с. 23]. Виокремлення її як самостійного наукового напрямку сприяло істотному розширенню можливостей учених щодо розуміння феномену злочинності взагалі.

Потрібно зазначити, що факт виникнення віктимології як наукової дисципліни у вищезазначений період був не випадковим, оскільки цьому процесу сприяли відповідні об'єктивні та суб'єктивні чинники [3, с. 10].

По-перше, процес формування вчення про потерпілого мав кумулятивний характер розвитку [4, с. 45; 5–6]. Поступово накопичувалися спостереження, факти, підходи, окремі дослідження тощо. Водночас розвивалися теорія кримінального права, кримінологія та їх різноманітні новітні напрями, на базі яких ретельно вивчали поняття «злочинність», «злочинець». Отже, логіка розвитку наукових знань у теорії та практиці боротьби зі злочинністю мала привести до «відкриття» поняття жертви злочину. До того ж, було накопичено достатній обсяг наукових знань, що міг послугувати відправним моментом поступу у створенні вчення про жертву.

По-друге, тут діяв і закон диференціації наук [2]. Водночас кримінологія в тлумаченні багатьох учених розвивалась як наука про злочинність і злочинця, охоплюючи всі дисципліни кримінально-правового циклу. Саме тому мав розпочатися зворотний процес – виокремлення з кримінології власних теорій, що вивчають свої макро- і мікрооб'єкти. У такому разі тема жертви злочину також не могла залишатися поза увагою.

По-третє, після визначення поняття жертви [4] почав діяти закон «кристалізації» знань [1, с. 43], а віктимологія досить швидко стала доповнюватись новими упорядкованими системами понять і наукових фактів.

По-четверте, на виникнення віктимології, безперечно, вплинула Друга світова війна з її незліченними жертвами, жорстокістю та злочинами. І хоча на початковому етапі розвитку віктимологія не ставила перед собою завдань щодо спеціального вивчення жертви війни та військових злочинів (зокрема геноциду), але власне факт злочинного знищення мільйонів невинних людей стимулював усвідомлення необхідності більш глибокого дослідження жертви злочинних посягань за допомогою створеної для цього теорії [1, с. 44].

По-п'яте, виникненню віктимології сприяв технічний прогрес, а саме посилення інтенсивності автомобільного руху, неухильне збільшення кількості жертв дорожньо-транспортних пригод, а також різке зростання кількості нещасних випадків на виробництві.

По-шосте, суспільний зв'язок науки з політикою також був важливим чинником формування вчення про жертву. Теорія про злочинне діяння та чітка дефініція цього поняття класичної школи кримінального права виникли в той період, коли після перемоги буржуазії потрібно було закріпити її законність на противагу феодальному свавілля.

Новий підхід до вивчення особи злочинця, розроблений Ч. Ломброзо та його школою, мав відповідне призначення, як-от: теоретичне обґрунтування нічим не обмеженої репресії; ліквідація будь-яких правових формальних гарантій [3, с. 11]. Учення про жертву найбільш повно було сформульовано кримінологом Г. Гентігом і багато в чому також відповідало соціальному замовленню. Швидке зростання рівня злочинності змусило вчених і практиків знаходити нові, більш ефективні способи боротьби з нею, оминаючи при цьому підвалини суспільного устрою. Зрештою, розвиваючи теорію жертви злочину в контексті виявлення провокатичної ролі потерпілого в генезисі злочину, тогочасна юстиція отримала додаткові можливості в зручних для неї випадках перекладати всю вину на жертву злочину. Проте віктимологія, досліджуючи всі аспекти проблеми, неминуче мала звернутися до розроблення питань, пов'язаних із захистом жертви і відшкодуванням шкоди за навіть незначної участі державних органів. Віктимологія стала прогресивним явищем у кримінологічній

науці, оскільки, з одного боку, об'єктивно створювала умови для відомої їй гуманізації, а з іншого – розкриття для глибинних суперечностей постіндустріального суспільства. Перші емпіричні дослідження в галузі віктимології засвідчили, що: по-перше, кількість зареєстрованих поліцією жертв злочину та їхня фактична кількість суттєво різняться, що було виявлено шляхом опитування населення; по-друге, жертвами пограбувань і розбоїв переважно стають не великі підприємці, а дрібні торговці й ремісники; по-третє, жертвами зґвалтувань частіше стають жінки з соціально низьких верств населення [3, с. 12–13].

Таким чином, важливо визначити основні тенденції еволюції віктимології як розділу кримінології та науки про жертву злочину.

Вивчення жертв злочинів є необхідним для вирішення багатьох проблем, пов'язаних, передусім, з організацією їх фізичного захисту. Проте не менш важливо на основі отриманої інформації збагатити спеціальне запобігання злочинам заходами віктимологічного характеру.

Серед пріоритетних напрямів у теорії кримінології та практиці певне місце посідає віктимологія, становлення якої засвідчує перспективність вивчення чинника жертви для вирішення проблем не лише у сфері кримінології, а й усього спектра кримінальних наук. До середини ХХ ст. головним предметом наукових досліджень у сфері запобігання злочинам були безпосередньо злочин, злочинність як соціальне явище та злочинець. Однак для практичної діяльності з розкриття і розслідування злочинів цього виявилось недостатньо. Отже, потреби практики примусили фахівців до більш поглибленого вивчення поняття «особа потерпілого» («жертва»), що є джерелом інформації про злочин і необхідним елементом реконструкції події злочину. Варто зауважити, що саме фахівці криміналістики одними з перших серйозно зацікавилися феноменом жертви. Проте цей інтерес до встановлення істини у справі залишається й донині. Передісторія злочину, психологія жертви і все, що стосується потерпілого як особи, тоді було наявне лише в межах криміналістичної методики і тактики.

До середини ХХ ст. проблема жертви злочину набула інших, більш широких обрисів. Вона стала по суті кримінологічною, тобто наближеною до детермінації конкретного злочину і злочинності. З огляду на це постало питання щодо необхідності детального вивчення жертви злочину, її соціальних установок, психологічних особливостей, регуляторів поведінки в тих або інших життєвих ситуаціях.

Отже, проблема потерпілого виникла давно і бере початок зі звичаєвого права. Варто зазначити, що стародавні законодавці проблемі потерпілого часто приділяли набагато більше уваги, ніж правові системи та юриспруденція на значно пізніших етапах розвитку людського суспільства.

Таким чином, розвиток проблеми потерпілого заслуговує на досить уважне вивчення та узагальнення. На нашу думку, без такого узагальнення філософських та правових поглядів античного світу в досліджуваній сфері складно створити повноцінну концепцію сучасної віктимології. Ситуація, що породила проблему потерпілого в сучасному її розумінні, історично виникла як суперечність між інтересами потерпілого та держави, між особистими та публічними витоками цього процесу. При цьому суперечливість їх зародження та розвитку отримала відповідне відображення в законодавстві тих держав, де зміцнювався рабовласницький лад [1, с. 46]. Водночас пережитки родового ладу, названого Ф. Енгельсом «чудовим», частково збереглися. Саме вони є особливо цікавими для історії розвитку правових поглядів, що мають віктимологічне значення.

Іншими джерелами ідей сучасної віктимології є літературні твори та суспільна практика.

Джерела права, зокрема й звичаєвого, у первіснообщинному та рабовласницькому устроях, так чи інакше торкаючись питань, пов'язаних із суспільно-юридичним статусом потерпілого, свідчили про потребу в більш широкому вивченні особи та поведінки жертв з метою з'ясування істотних обставин справи. Деякі думки про значення потерпілого для вирішення судових справ було прийнято та модифіковано юриспруденцією пізніших формацій через певну спадковість або пряму рецепцію права. Зрештою, юридична наука (а пізніше

кримінологічна) недостатньо досліджували проблеми жертв злочинів. Винятком є творчість Ч. Беккарія (1738–1794 рр.), у класичній, сповненій гуманістичних ідей праці якого «Про злочин та покарання» (1764 р.) певне місце відведено потерпілому як особистості, людині, а не лише як учасникові процесу [1, с. 47]. Причому, не відокремлюючи питання про жертву злочину, Ч. Беккарія висловив багато думок віктимологічного змісту.

Зокрема, дослідник вважав помилковим, коли «дехто вимірює важливість злочинів більше за гідність потерпілої особи, за їх значенням для суспільного блага». Він стверджував, що справжнім мірилом злочинів є шкода, заподіяна ними суспільству, а також важливого значення надавав особистій безпеці приватних осіб. Діалектику відносин «злочинець – жертва», аналіз причин конкретного злочину Ч. Беккарія відобразив у міркуваннях про дітовбивство. На його думку, ці злочини є наслідком неминучої дилеми, що турбує жінку, яка стала жертвою свого безсилля або насильства, оскільки їй потрібно робити вибір між ганьбою та смертю. Далі Ч. Беккарія зазначає, що найкращим засобом запобігання дітовбивству були б закони, які дійсно охороняють слабкість від тиранії [4, с. 192].

Погляди Ч. Беккарія щодо проблем потерпілих зайвий раз підтверджують, що жодне фундаментальне вчення про злочин чи кримінальне законодавство, яке претендує на певну повноту, не можуть оминати питання жертви злочину навіть у випадках, коли основну увагу зосереджено на злочинцеві та його діяннях.

Відповідно до метафізичної доктрини щодо повної незалежності вольового акту від будь-яких попередніх факторів, класична школа права розглядала злочинність не як соціальне, а як юридичне явище, що не пов'язане із суспільними відносинами [1, с. 49]. Звідси впливає положення про абсолютну провину злочинця щодо оцінки його вини у вчиненому діянні. За переважної зацікавленості в абстрактному діянні як такому недостатньої або зовсім відсутньої уваги до злочинця як особистості не варто було очікувати виявлення суттєвої зацікавленості щодо проблем жертви злочину.

Антропологічна школа кримінального права, зокрема її найяскравіший представник Ч. Ломброзо, найчастіше повністю

відкидав правові інститути кримінального права, юридичний характер злочину, а зосереджувався на злочинцеві та його особистості, виділяючи при цьому «природженого злочинця» як основний тип. Пізніше у віктимології, за аналогією, виникне ідея «природженої жертви». Суть ломброзіанства достатньо висвітлено в літературі. Необхідно констатувати, що представники антропологічної соціологічної шкіл та їх відгалужень (учні Ч. Ломброзо – Е. Феррі, Р. Гарофало), повернувшись від діяння до діяча, залишили поза увагою жертву-victimy так само, як і класична школа кримінального права.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на роль жертви звернули увагу вчені-юристи, кримінологи, психологи, філософи. Цей період «передісторії віктимології» глибинно дослідив канадський професор Езза Абдель Фаттах у роботі «Віктимологія: що це таке?» (1967 р.). Також варто зацентувати на заслугах Л. Фейсрбаха, Ф. Т. Джаса та ін. [3, с. 14].

Важливе місце серед ідей, що передували сучасній віктимології, посідає робота Г. Клейнфеллера про підбурювання до вчинення злочину самим потерпілим [3, с. 15]. Робота залишилася непоміченою не лише дослідниками історії віктимології, а й основоположниками цього напрямку, хоча написана вона переважно з позиції кримінального права і містить майже всі елементи сучасних віктимологічних досліджень. Г. Клейнфеллер розглядав проблему не лише на прикладі вбивств, а й інших злочинів (нанесення тілесних ушкоджень, статеві злочини, образа, шахрайство). Окремі розділи присвячено випадкам, коли підбурювання (провокація) самої жертви стає підставою для пом'якшення відповідальності посягача або зовсім її виключає. Не залишився поза увагою і нейтральний характер жертви в генезисі злочину. Окрім того, у роботі здійснено поглиблений огляд грецької міфології та класичної художньої літератури, а також низки джерел права, у яких цю ідею було визнано. Праця Г. Клейнфеллера підтверджує думку про те, що слід обережно ставитися до питання про пріоритети ідей у створенні теорії сучасної віктимології. Зазначена робота та деякі інші дослідження жертви злочину становили незначний внесок порівняно з величезним потоком робіт, присвячених вивченню злочинів,

злочинця та злочинності загалом. Водночас вражає те, що видатні вчені в галузі права та кримінології не побачили проблеми жертви, з якою теорія та практика стикалися так само часто, як і з проблемами злочину та злочинця. Однак те, чого не помітили юристи, а пізніше й кримінологи, врахували інші дослідники.

Як свідчить аналіз наукової літератури, сучасні віктимологічні дослідження вчених, юристів, соціологів, психологів, медиків та інших фахівців комплексно становлять різнобарвну мозаїку без єдиних основоположних принципів.

За тематикою віктимологічні дослідження останніх років можна розподілити за основними напрямками.

Перший напрям охоплює питання концептуального характеру – предмет віктимології, поняття жертви злочину, співвідношення віктимології з іншими науками, роль потерпілого в судовій практиці, типологія жертви [5].

Другий напрям – це вивчення жертви, її стосунків зі злочинцем у різних видах злочинів проти особи й особистої власності. У цьому напрямі висвітлено спеціальні дослідження жертв статевих злочинів та вбивств. Проблеми цього напрямку висвітлено в працях Г. Шульце [6], Е. Рессмана [7], Г. Кайзера [8] та інших учених.

Третій напрям охоплює численні дослідження проблеми компенсації жертвам (С. Шефер та ін.), що є особливо цікавою для наукових досліджень в умовах занепаду соціального страхування і соціального забезпечення [1].

Відповідно до змісту зазначених напрямів, можна констатувати, що наука віктимологія виникла спочатку як розділ кримінології, а пізніше набула самостійного розвитку.

У ХХ ст. представники інтеракціонізму, досліджуючи чинники злочинності, звернули увагу на значну роль жертви у процесі криміналізації особистості. Причому, якщо витоками віктимології вважали західні кримінологічні дослідження 40–50 рр. ХХ ст., то можна дійти висновку про те, що жертва злочину або соціальний процес відносин «жертва – злочинець» ще не віднесено до визначальних параметрів аналізу кримінології, незважаючи на те, що вже тоді важливим вважалося особисте ставлення злочинця до жертви, насамперед

у разі вчинення вбивства. Щоправда, визнавався факт існування так званої схильності окремих осіб стати жертвами певного злочину. Наявність цієї схильності, як і власне жертви злочину, визначалася як «основоположна складова ситуації вчинення злочину», що за своєю сутністю належить до «внутрішньої ситуації злочину» і «відповідного випадку», способу вчинення злочину, а також порівнюваних аспектів злочину, серед яких «місце злочину» і «час вчинення злочину» [3, с. 16].

Назвати вченого, якого можна було б вважати основоположником віктимології в її сучасному розумінні, досить важко. Однак відносно датою заснування віктимології вважають 1941 р., коли було опубліковано статтю німецького кримінолога, який емігрував до США, Г. Гентінга (1888–1974 рр.) «Зауваження з приводу інтеракції між злочинцем і жертвою» [9]. Через сім років вийшла у світ його монографія «Злочинець і його жертва. Дослідження по соціобіології злочинності» [10].

Починаючи з часів Г. Гентінга, віктимологічна концепція отримала розвиток у всьому світі й існує дотепер. У цій теорії було сформульовано деякі головні поняття, терміни, вчення про жертву.

Проблему становлення віктимологічної думки в сучасній українській доктрині започаткували О. М. Джужа та Є. А. Цибуля ще в 1987 р. у праці «Проблеми становлення віктимологічної профілактики у виправно-трудовах установах». Пізніше, 1998 р. О. М. Джужа та Є. М. Моїсєєв опублікували монографію «Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти)» [11], у якій досліджено вищезазначені аспекти кримінальної віктимології, зокрема її виникнення та становлення, структуру особи потерпілого та профілактику її віктимної поведінки, можливості використання результатів дослідження зазначених проблем у діяльності правоохоронних органів у боротьбі зі злочинами та пенітенціарній практиці.

У 2015 р. було опубліковано монографію О. М. Джужі «Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма», присвячену сучасній парадигмі розвитку віктимології в Україні [3].

У подальшому розвитку віктимологічних досліджень і його понятійного апарату важливу роль відіграли праці В. О. Тулякова, передусім його монографія «Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми)» [12], видана у 2000 р. У науковій праці розглянуто теоретичні засади проблем сучасної віктимології як перспективного напрямку соціально-правових досліджень, що забезпечують підвищення ефективності протидії злочинності. Узагальнивши й проаналізувавши позиції сучасних вітчизняних і зарубіжних учених з різних аспектів проблеми, В. О. Туляков сформулював низку нових положень, загальної теорії віктимології і теорії поведінки з жертвами злочинців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений / В. И. Полубинский. – М. : Акад. МВД СССР, 1980. – С. 7–15.
2. Ривман Д. В. Криминальная виктимология / Д. В. Ривман. – СПб. : Питер, 2002. – 304 с.
3. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологіко-віктимологічна парадигма : монографія / О. М. Джужа. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 331 с.
4. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / пер. с итал. ; Ч. Беккариа. – Киев : Ин Юре, 2014. – 240 с.
5. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim / H. Hentig // Journ Crim. 31 : Victimology. – Toronto ; London, 1974. – P. 45–53.
6. Философия и прогностика / пер. с нем. ; [Бауэр А., Эйхгорн В., Шульце Г. и др.]. – М. : Прогресс, 1971. – 591 с.
7. Криминология = Kriminologie Lexicon : слов.-справ. для практикуючих криминалистов / пер. с нем. ; сост. Х. Ю. Кернер ; отв. ред. пер. А. И. Долгова. – Изд. 4-е, перераб. – М. : Норма, 1998. – 391 с.

8. Kaiser G. Criminology. Ein Lehrbuch / G. Kaiser. – Heiderlberg, 1996.

9. Hentig H. Remarks on the Interaction of Perpetrator and Victim / H. Hentig // The Journal of Criminal Law and Criminology. – 1941. – V. 31. – P. 303–309.

10. Hentig H. The Criminal and His Victim (Studies in the Sociobiology of Crime) / H. Hentig. – N.Y., 1948.

11. Джужа О. М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарні аспекти) : монографія / О. М. Джужа, Є. М. Моїсєєв. – Київ : Правник : Нац. акад. внутр. справ України, 1998. – 84 с.

12. Туляков В. О. Віктимологія (соціальні та кримінологічні проблеми) : монографія / В. О. Туляков. – Одеса : [б. в.], 2000. – 480 с.
